Jerzy Juchnowski

ORCID: 0000-0003-0064-7552

Uniwersytet Wrocławski

Agnieszka Pieróg

Uniwersytet Wrocławski

Państwo polsko-litewskie europejskim mocarstwem. Uwarunkowania ustrojowo-społeczne

DOI: 10.19195/1643-0328.26.10

Słowa kluczowe: federacja polsko-litewska, system republikański, monarchia, imperializm

Problematyka polsko-litewska doczekała się wielu publikacji, niektóre z nich są kontrowersyjne pod względem merytorycznym. Dotyczy to głównie opracowań polskich, litewskich oraz niemieckich. Ponadto w wielu rozważaniach na temat mocarstwa polsko-litewskiego mamy do czynienia ze stosowaniem wyłącznie metodologii historycznej. Analiza politologiczna jest rzadko używana, tym bardziej pod kątem myśli politycznej. Dotyczy to przede wszystkim literatury litewskiej, jednak polska też „grzeszy” popadaniem w opis i kronikarstwo¹. Wśród niektórych publikacji widoczny był wręcz publicystyczny charakter wniosków i ocen co do wpływu obu krajów na mocarstwowość wspólnej państwowości.

Dla przejrzystości rozważań niezbędna będzie uwaga metodologiczna i pojęciowa dotycząca takich kategorii z zakresu filozofii polityki, jak: mocarstwo i imperium oraz hegemon. Ze względu na tematykę i objętość artykułu analiza tych trzech pojęć będzie miała charakter syntetyczny. Zasadniczo chodzi o stwierdzenie, że Rzeczpospolita Obojga Narodów była europejskim mocarstwem, a nie imperium, które zasięgiem terytorialnym najczęściej obejmuje nie tylko ziemie tak zwane etniczne, lecz także obszary o innej

¹ J. Juchnowski, *Idea jagiellońska w polskiej myśli politycznej I poł. XIX w.*, [w:] *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi*, t. 1. *Podmioty i procesy demokratyczne*, red. J. Juchnowski, R. Wiszniowski, Toruń 2014, s. 200–212; *idem*, *Istota państwa w zachodnioeuropejskiej myśli politycznej. Od polis do państwa narodowego*, Warszawa 2013, s. 68–103; K. Rogaczewska, *Model przywództwa politycznego w polskiej myśli politycznej XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia z nauk społecznych i humanistycznych*, red. M. Mróz, E. Stadtmueller, Toruń 2010, s. 126–136; J. Ekes, *Złota demokracja*, Kraków 2010; Z. Ogonowski, *Filozofia polityczna w Polsce XVIII w. i tradycje demokracji europejskiej*, Warszawa 1999, s. 75–78; E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*, Warszawa 1995, s. 51–53.

kulturze oraz odmiennego typu rozwoju cywilizacyjnego. Ponadto należy uwzględnić, że w poszczególnych epokach politycznych pojęciu „imperium” nadawano różną treść². Sporadycznie różnice definicyjne występują przy formułowaniu treści pojęcia mocarstwa. Dyskurs na temat mocarstwowej integracji w ramach kontynentu europejskiego zawsze miał charakter aksjologiczny. Ten stan rzeczy trwa do dzisiaj i dotyczy Unii Europejskiej. Wynika on z samej wizji świata i powojennych założeń związanych z ideą *welfare state*. Jedynym ograniczeniem tej idei było i jest sprowadzenie jej do analizy w wymiarze społeczno-ekonomicznym, to znaczy odnośnie do równowagi między zasadami pomocniczości i solidarności oraz poziomu redystrybucji bogactwa. Natomiast dobrobyt człowieka jest czynnikiem materialnym oraz wiąże się z wolnością, równością i sprawiedliwością w ramach solidarności ekonomicznej. Są to więc cechy, które często występują w polityce mocarstwowej państw europejskich od lat dwudziestych XX wieku, aczkolwiek ich początków można upatrywać w ogłoszeniu encykliki „*Rerum novarum*”, w której papież zauważa, że obywatel państwa powinien być również konsumentem politycznym³.

Sfera obywatelskiej konsumpcji politycznej i ekonomicznej nie jest tak mocno podkreślona w założeniach imperializmu. W doktrynach imperialnych bardziej zwraca się uwagę na znaczenie misji, hierarchiczności, elitaryzmu i postaw nacjonalistycznych. Ideolodzy polityki imperialnej często myśleli kategoriami sakralnymi, szczególnie było to widoczne w myśli monarchistycznej starożytnego Wschodu. Ale możemy się z takimi ideałami spotkać w okresie średniowiecza i czasach nowożytnych⁴. Zasadnicze założenia odróżniające koncepcje imperialne od mocarstwowych można sprowadzić do pięciu tez, uwzględniając, że mogą one wystąpić — w zależności od epoki — w doktrynach związanych z budową potęgi poszczególnych państw Europy: 1) imperia znaturalizowały i zarazem uświęciły zasadę nierówności; monarchie miały charakter teokratyczny — władcy byli bogami lub pomazańcami, zasada ta rzadko była spotykana w doktrynie mocarstwowej; 2) zasada boskości władzy państwowej korespondowała ze stwierdzeniem o naturalnej nierówności ludzi; skrajna jej forma wystąpiła w postaci niewolnictwa, które jednak nie było obce mocarstwom niebędącym imperiami; 3) od zasady boskości monarchy ideolodzy wyprowadzali boski charakter norm prawnych i zakaz buntów przeciwko „boskiemu ładowi w państwie”; ta idea tylko w początkowej fazie średniowiecza znalazła odbicie polityczne wśród potęg europejskich; 4) ideologia imperialna przepojona była mistycyzmem, posłannictwem oraz utożsamianiem państwa z całym społeczeństwem; mocarstwa europejskie, ogólnie rzecz biorąc, zrezygnowały z idei mistycyzmu i misyjności na rzecz interesu państwowego w wymiarze społecz-

² Zob. szerzej J. Marzęcki, *Systemy religijno-filozoficzne Wschodu*, Warszawa 1999; J.P. McGreall, *Wielcy myśliciele Wschodu*, Warszawa 1997.

³ J.H.H. Weil, *Chrześcijańska Europa. Konstytucyjny imperializm czy wielokulturowość?*, Poznań 2003, s. 117.

⁴ J. Juchnowski, J.R. Sielezin, E. Maj, *The Image of „White” and „Red” Russia in Polish Political Thought of the 19th and 20th Centuries. Analogies and Parallels*, Berlin 2018.

no-ekonomicznym i politycznym⁵; nawet chrystianizacja części Europy przez średnio-wieczne mocarstwa nie przybrała większego wymiaru mistyczno-misyjnego; 5) imperia wchłaniały zazwyczaj terytoria państw ościennych lub związków plemiennych, natomiast mocarstwa ograniczały się do podporządkowania sąsiednich krajów, stosując tak zwaną miękką siłę w formie ekonomicznej, politycznej, ideologicznej bądź kulturowej, w zależności od sytuacji międzynarodowej i cech ustrojowych; dlatego obecnie mamy do czynienia z państwami imperialno-hegemonistycznymi, czyli Rosją i USA, jak również stopniowo zmierzającymi do takiej państwowości Chinami.

Imperializm współczesny rozwinął się w połowie XIX wieku. Jednak już wówczas istniał podział na państwa prowadzące politykę imperialno-hegemonistyczną oraz państwa imperialne. Do tych pierwszych można było zaliczyć: Rosję, Niemcy i Francję, natomiast państwa imperialne, ale uwzględniające demokratyzację życia społecznego to głównie Wielka Brytania, Francja, oraz USA od zakończenia pierwszej wojny światowej. Równocześnie z imperializmem rozwijały się idea i praktyka federalistyczna, będące jego antynomią⁶. W dobie średniowiecza i czasów nowożytnych imperia swoją formą bardziej przypominały organizacyjno-polityczne współczesne mocarstwa federacyjne o podstawach hegemonistycznych. Przede wszystkim w Europie Środkowowschodniej stosowano zasadę mocarstwową, polegającą na oddziaływaniu na świadomość polityczną narodu obywatelskiego. Jej celem było wpojenie i utrzymanie w świadomości przeciętnego polskiego szlachcica przekonania o dziejowej roli i obowiązkach, jakie spoczywają na nim w stosunku do mocarstwowej Polski i jej sojuszników, tworzących z nią Rzeczpospolitą Obojga Narodów, tym bardziej że społeczności Polski i Litwy żyły na pograniczu niemiecko-słowiańskim, obfitującym w konflikty, które przyczyniły się do rozwoju określonej świadomości narodowej, wyprzedzając w tej kwestii kraje Zachodu⁷. Tak więc świadomość narodowa, chodzi o naród polityczny, Polaków i Litwinów nie była stałą wartością — poszerzała się w wyniku wewnętrznych i zewnętrznych zagrożeń. Był to ważny czynnik stworzenia federacyjnego mocarstwa europejskiego. Pod koniec średniowiecza we wszystkich europejskich krajach, w tym w Polsce oraz na Litwie, ze świadomością narodową konkurowała świadomość lokalna i chrześcijańska. Procesy narodotwórcze rzadko przebiegały w sposób jednorodny w poszczególnych krajach Europy. Tak było, jeśli chodzi o Polskę i Litwę. Procesy przekształcające naród polityczny w historyczny przebiegały na Litwie wolniej, wolniej też przebiegała transformacja pro-

⁵ Por. H. Olszewski, *Doktryna złotej wolności i spory o jej spuściznę*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 2; B. Hindess, *Filozofowie władzy: od Hobbesa do Foucault*, Warszawa 1999; R. Tokarczyk, *Polska myśl utopijna*, Lublin 1995; J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Poznań 1988; L. Strauss, *Prawo naturalne w świetle historii*, Warszawa 1969; K. Grzybowski, *Doktryny polityczne starożytnego Wschodu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 19, 1967, z. 1; A. Ranowicz, *Hellenizm*, Warszawa 1961.

⁶ B. Bednarczyk, *Brytyjskie idee imperialne lat 80. i 90. XIX wieku*, [w:] *Myśl polityczna. Od historii do współczesności*, red. B. Stoczewska, M. Jaskólski, Kraków 2000, s. 44–45, 58–59; por. G. Bertsch, R. Clark, D. Wood, *Comparing Political Systems, Power and Policy Third World*, New York 1992; R. Koebner, D. Schmidt, *Imperialism, the Story and Significances of a Political World 1840–1846*, Londyn 1964, s. 312–321; E.A. Walker, *The British Empire. Its Spirits and Structure*, Cambridge 1953, s. 195–203.

⁷ B. Zientara, *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 338.

wadząca do utożsamiania państwa z ojczyzną⁸. Litwini i Rusini w Rzeczypospolitej nie utożsamiali swojej tradycji z tradycją społeczeństwa polskiego, chociaż identyfikowali się ze wspólną federacyjną państwowością. Dlatego już w XV wieku możemy obserwować kształtowanie się patriotyzmu państwowego i narodowego⁹. Jednak własna tradycja każdego narodu nie przeszkodziła traktować Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako ojczyzny ideologicznej.

Wiek XIV był widownią wielu poważnych procesów politycznych, z których najważniejszym było powstanie państw narodowych. Powstrzymano feudalną anarchię i nastąpiło okrzepnięcie pozycji polityczno-prawnej uprzywilejowanych stanów. Podobny proces zaistniał na Litwie, jednak był on rozciągnięty w czasie. Władza wielkksiążęca nie była ograniczona przez stany, jak w Królestwie Polskim. Życie polityczne w Wielkim Księstwie Litewskim było uboższe¹⁰. W litewskiej kulturze politycznej dopiero po zawiązaniu unii krewieńskiej zagościł filozoficzny system Arystotelesa i zasady prawa rzymskiego. Europa Środkowowschodnia nie przodowała w przemianach politycznych, głównie w państwie litewskim brakowało tradycji antyku oraz „teologii imperialnej” helenizmu. Podobnie tomizm dotarł do Wilna po związaniu się państwa litewskiego z polskim. W późnym średniowieczu formuła myśli politycznej o nadaniu władzy przez Boga stała się tylko ornamentem; akcenty przesunięto ku konstatacji o pochodzeniu władzy od ludu. Filozofia polityczna Europy Środkowowschodniej eksponowała związek władzy z narodem politycznym i poczuciem odpowiedzialności uprzywilejowanych stanów za losy kraju.

Odmienna sytuacja społeczno-polityczna w Europie Środkowej, na przykład nikle znaczenie mieszczaństwa, nadawała polityce inne formy rozwiązywania problemów międzynarodowych, przede wszystkim sąsiedzkich. Niemniej były to rozwiązania ciekawe i oryginalne. Przykładem była właśnie federacja polsko-litewska. Z takim rozwiązaniem polityczno-prawnym nie mamy do czynienia w innych rejonach kontynentu¹¹. Przyjęte rozwiązania federacyjne były nowoczesne i wyprzedzały epokę. Dwa państwa o różnym poziomie kultury politycznej oraz istniejących różnicach kulturowo-etnicznych potrafiły stworzyć wspólną państwowość, by stać się mocarstwem i oddalić od siebie zagrożenia.

Z tych stosunkowo krótkich rozważań wynika, że idee mocarstwa, imperium i hegemonia związane są ze zjawiskami społeczno-politycznymi i kulturowymi danej epoki. Niestety większość historyków koncentruje się na rzetelnym opisie faktów, zapominając jednak, że sam opis nie odzwierciedla stanu faktycznego danego zjawiska i nie przedstawia obiektywnie jego genezy oraz konsekwencji¹². Dopiero po wzięciu pod uwagę

⁸ B. Zientara, *Świt narodów europejskich*, Warszawa 1985, s. 333–343.

⁹ *Ibidem*, s. 356.

¹⁰ J. Baszkiewicz, *op. cit.*, s. 26–29.

¹¹ Zob. szerzej H. Olszewski, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, Poznań 2002; R. Tokarczyk, *op. cit.*; W. Voise, *Frycza Modrzewskiego nauka o państwie i prawie*, Warszawa 1956.

¹² J. Juchnowski, J.R. Sielezin, *Ancient and medieval nation state: political and historical deliberations*, [w:] *Challenges to Representative Democracy. A European Perspective*, red. R. Wiszniowski, Frankfurt am Main 2015, s. 35–40; W. Bernacki, *Myśl polityczna I Rzeczypospolitej*, Kraków 2011, s. 8–10; J.M. Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, Princeton 1992, s. 46–51.

wspomnianych założeń można obiektywnie zdefiniować i określić występujące zjawiska cywilizacyjne związane na przykład z określeniem warunków i skutków powstania państwa polsko-litewskiego.

W renesansowej myśli republikańskiej, pod której wpływem pod koniec XIV wieku znalazła się Polska, w mniejszym zakresie Litwa, republika oznaczała po prostu państwo. Natomiast polska myśl polityczna uzupełniała to pojęcie o zasady ustroju mieszanego i związanego z ideą federacji polsko-litewskiej. Można więc sformułować tezę, że integracja Polski i Litwy przyczyniła się do określenia wspólnej państwowości mianem rzeeczypospolitej, czyli „republikańskiej monarchii”, nawiązującej formułą władzy do arystotelesowskiej politei. W dobie późnego średniowiecza trudno dostrzec wartościowanie republik i monarchii. Stawiano znak równości między oboma formami rządów. Władzę oceniano jako dobrą bądź złą, czyli tyrańską. Tym bardziej w polskich realiach Rzeczypospolita była swoistą mieszaniną republiki i monarchii w wymiarze instytucjonalnym i funkcjonalnym. Włodzimierz Bernacki i Marek Sobolewski wręcz twierdzili, że zaistniały stan prawny Polski drugiej połowy XIV wieku „może zostać uznany za nowożytny pierwowzór praktycznej realizacji zasady podziału władzy”¹³. Sprzyjało to powstaniu związku państwowego Polski i Litwy. Ewolucja ustroju I Rzeczypospolitej dokonywała się odmiennie od procesów w Europie Zachodniej¹⁴.

Państwa Europy Zachodniej ewoluowały w kierunku absolutyzmu, tymczasem Polska po zawarciu unii krewieńskiej i horodelskiej wyraźnie zmieniała swój ustrój z monarchii patriarchalno-stanowej w kierunku monarchii stanowo-demokratycznej o cechach republikańskich. Jednym z przejawów takiego stanu rzeczy było wprowadzenie wolności sumienia i wyznania, a nie uzależnianie tych wartości od decyzji seniora czy monarchy. Ewolucja ustrojowa oraz zagwarantowane wolności i stworzenie ideału „aktywnego stanowego obywatela” były poważnymi czynnikami tworzenia państwa polsko-litewskiego i jego trwałości do pierwszej połowy XVIII wieku.

Polska demokracji szlacheckiej i demokratyzujący się na wzór polski ustrój Litwy w ramach wspólnej państwowości znajdowały się pod wpływem politycznych pisarzy oraz upowszechniającego się na Zachodzie modelu państwa absolutystycznego¹⁵. W przypadku państwa polsko-litewskiego ewolucja ustrojowa doprowadziła w drugiej połowie XVII wieku do monarchii magnackiej i upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jako mocarstwa, a w dalszej konsekwencji spowodowała utratę suwerenności i niepodległości. Tak więc już na podstawie wycinkowych konstatacji można stwierdzić, iż w średniowieczu bujnie i różnorodnie kwitło i zmieniało się życie polityczne. Europa renesansowa była świadkiem powstawania i upadku mocarstw.

Nie wchodząc w kwestię dobrowolności związku polsko-litewskiego, która do dzisiaj budzi kontrowersje między badaczami polskimi oraz litewskimi, należy podkreślić, że

¹³ W. Bernacki, *op. cit.*, s. 10–11; M. Sobolewski, *Niektóre problemy teorii i metodologii historii doktryn politycznych*, [w:] *Pisma nieznanne i rozproszone*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003, s. 90–92.

¹⁴ Zob. szerzej E. Opaliński, *Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001, s. 5–11; *Polska w epoce odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśniodorski, Warszawa 1969.

¹⁵ D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 1998, s. 70–81.

brakuje prac, które gruntownie podjęłyby ten problem. Podczas badań nad suwerennościami decyzjami o integracji należy mieć na uwadze, że zdecydowana większość litewskiej szlachty była za zawarciem unii. Do lat sześćdziesiątych XVI wieku największymi przeciwnikami było początkowo litewskie możnowładztwo i chłopstwo. W kolejnych latach adwersarzy ubywało, ponieważ latyfundiści szybko się polonizowali, a polityka państwa polsko-litewskiego została skierowana na Wschód. Dodatkowo Litwini uzyskali szeroką autonomię wewnętrzną, w wymiarze zarówno administracyjno-organizacyjnym, jak i strukturalnym oraz kulturalnym. Mając szerokie uprawnienia autonomiczne, „Litwa przechodzi w pierwszej połowie XVI w. głębokie przemiany wewnętrzne, które — jak stwierdził Józef A. Gierowski — zbliżyły jej ustrój społeczny i ekonomiczny do stosunków panujących w Polsce”¹⁶. Mimo zastrzeżeń ze strony politologów i historyków litewskich oraz rosyjskich należy podkreślić, że wszystkie unie zostały oparte na zasadzie kompromisu i porozumienia między obu podmiotami politycznymi, wliczając w to zyski i straty. Po zawarciu umów integracyjnych nastąpił niewątpliwy wzrost autorytetu i siły militarnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jednak obywatelski model federacji nie upowszechnił się w Europie, dominowały związki dynastyczne. Polska i Litwa były wyjątkowym tworem federacyjnym na kontynencie, i to tworem trwałym, doprowadzającym do znacznej unifikacji struktury społeczno-politycznej i kulturalnej obu krajów¹⁷. Swoistość federacyjnego państwa polegała między innymi na braku tak zwanego kryzysu ekonomicznego, który objął na przełomie XIV i XV wieku znaczną część kontynentu, oraz na aktywności ekonomicznej polskiej szlachty, opartej na handlu artykułami spożywczymi — głównie zbożem¹⁸. Wraz ze wzrostem aktywności gospodarczej szlachty wzrosło jej znaczenie polityczne, które miało przełożenie na średniozamożną szlachtę litewską. W państwie polsko-litewskim nie zapanował jeszcze „duch kapitalizmu”, lecz wzrost konsumpcji i otaczanie się artykułami zbytku oraz umocnienie pozycji polityczno-prawnej szlachty litewskiej, co przyczyniło się do ugruntowania wspólnej państwowości z Polską¹⁹. Jednocześnie rozpoczął się szybki proces polonizacyjny, przy akceptacji ze strony litewskiego stanu szlacheckiego. Tak więc mieliśmy do czynienia ze wzrostem znaczenia gospodarczego Polski i Litwy po zawarciu unii krewieńskiej i horodelskiej. Był to ważny czynnik dla dalszych procesów integracyjnych, prowadzących do „demokracji feudalnej” obu państw. Ważnym warunkiem integracyjnym był również związek ideowy wynikający z intelektualnych prądów renesansu. Wilno przejmowało wartości myślowe i moralno-prawne renesansu od Polski. Mieliśmy więc do czynienia ze swoistym eksportem polskiego renesansu do Wielkiego Księstwa. Polskie odrodzenie było przepojone ówczesną ideą słowiańską, która nie była obca uprzywilejowanej części społeczeństwa litewskiego. Litwini nie byli etnicznie Słowianami, natomiast kulturowo i politycznie

¹⁶ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1505–1864*, Warszawa 1978, s. 145.

¹⁷ *Ibidem*, s. 149.

¹⁸ Por. J. Duda, R. Orłowski, *Gospodarka polska w dziejowym rozwoju Europy (do 1939 r.)*, Lublin 1999; Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII w.*, Warszawa 1995, s. 23–24.

¹⁹ J. Szpak, *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2007, s. 113, 148.

utożsamiali się z państwami słowiańskimi. Interesująco na ten temat pisał już w 1902 roku Stanisław Szczuka²⁰.

Po pokonaniu Zakonu Krzyżackiego i dzięki unii z Litwą Korona pod rządami Jagiellonów wchodziła w szczytowy okres potęgi. Rodzące się koncepcje suwerenności narodu, umowy społecznej, rządów prawa i współudziału stanu szlacheckiego w sprawowaniu władzy zaistniały w świadomości elit Królestwa Polskiego i Litwy. Było to zjawisko sprzyjające integracji, ponieważ większość magnaterii, oczywiście spolszczonej, wywodziła się z elity Wielkiego Księstwa. Federacyjna monarchia w XV i XVI wieku miała już charakter stanowy i parlamentarny. Życie polityczne pod wpływem renesansowych idei koncentrowało się w Sejmie i w sejmikach ziemskich²¹. To dzięki myśli koncyliarystycznej i renesansowego humanizmu, które znalazły swoje odbicie w świadomości elit oraz w braku ostrego konfliktu między Kościołem katolickim a wspólnotami protestanckimi, Polska i Litwa mogły być federacją prawno-polityczną i jednocześnie monarchią o podstawach ideowych odpowiadających republice. Myśliciele Rzeczypospolitej doby „Wielkiego Stulecia” bardziej nawiązywali, jeżeli chodzi o model państwa, do twórczości Barucha Spinozy, Hugo Grotiusa, a przede wszystkim Johna Locke’a i Cyserona niż protestanckich ideologów religijnych czy nawet Thomasa Hobbesa²².

Okresowi „Złotego Wieku” demokracji szlacheckiej towarzyszyła, dzięki postawie polskich i litewskich feudałów, dalsza integracja, przybierająca formę federacji zrównoważonej dla członków związku. Unia lubelska doprowadziła do integracji nie tylko prawnej i politycznej, lecz także społeczno-kulturowej. Pod względem prawnym, organizacyjno-administracyjnym, przy uwzględnieniu zbliżonej świadomości politycznej Litwa stała się bardziej podobna w swoim państwowym charakterze do Korony²³. Nawet tożsama była rola sejmików szlacheckich, które uzależniły od siebie władzę państwową. W XVII wieku wykorzystała to magnateria, tym samym osłabiając władzę państwową i zaprzęgając ją do realizacji partykularnych interesów. Polityka magnaterii polsko-litewskiej powiodła się, ponieważ od drugiej połowy XVII wieku mamy do czynienia ze zjawiskiem kryzysu gospodarczego w Europie Środkowowschodniej, który mocno odbił się na zasobności średniozamożnej szlachty obu krajów.

Identyfikacja magnaterii polskiej i litewskiej miała jednak negatywne skutki dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Po ponad dwustuletniej federacji okazało się, że mentalność polityczna uprzywilejowanych stanów litewskich przeniknęła do polskiej świadomości politycznej²⁴. Zjawisko to stało się wysoce niebezpieczne dla suwerenności i niepodległości wspólnego państwa. Jak wspomniano, Rzeczpospolita była przesiąknięta demokracją szlachecką — w rękach narodu politycznego spoczywała władza państwowa oraz poczucie odpowiedzialności za państwo. W wyniku procesu „orientalizacji”

²⁰ S. Szczuka, *Zaćmienie Polski światu powszechnemu wykazane przez Szczerotę Prawdzickiego*, Kraków 1902, s. 5–129.

²¹ J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1990, s. 100, 106–109.

²² J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 71–90; C.B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism. From Hobbes to Locke*, Oxford 1989, s. 3–4.

²³ J. Ochmański, *op. cit.*, s. 127–131, 169.

²⁴ J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, Warszawa 1979, s. 145–167.

życia politycznego i codziennego szlachta przestawała być społeczeństwem obywatelskim, przekazując faktyczną władzę nad państwem magnaterii. Magnateria polsko-litewska wykorzystwała osłabienie ekonomiczne szlachty i jej obciążenie wojnami z Rosją. Większość elity magnackiej miała ambicje wielkksiążęce i absolutystyczne, wzorowane na państwie rosyjskim oraz monarchiach wschodnich. Przykładem może tu być konflikt zbrojny między Sapiehami a szlachtą w 1700 roku. Ten spłot demokracji i dążenia do władzy o charakterze orientalnie-absolutystycznym odzwierciedlały nawet stroje wielmożów Rzeczypospolitej. Synkretyczność polsko-litewskiej kultury politycznej nie utworzyła jednolitego systemu wartości. One się tylko zazębiały, literatura i nauka pozostały do końca istnienia I Rzeczypospolitej pod wpływem Zachodu²⁵. Skutkiem tych procesów, których natężenie było widoczne od lat sześćdziesiątych XVII wieku, było zmniejszenie znaczenia Wielkiego Księstwa w ramach Rzeczypospolitej.

Federalizm polsko-litewski miał charakter demokratyczny, niespotykany w innych częściach Europy, w której władza państwowa na przełomie XV i XVI wieku centralizowała się, tworząc w miarę jednolitą strukturę administracyjną. Natomiast w ramach Rzeczypospolitej Wielkie Księstwo Litewskie zachowało swoje urzędy, prawo i sądownictwo. Dopiero Konstytucja 3 Maja znosiła odrębność Litwy, przy zachowaniu administracji, kodeksów prawnych i sposobu funkcjonowania władzy zgodnie z istniejącymi od dawna litewskimi zasadami. Część litewskiej szlachty przyjęła ten akt z mieszanymi uczuciami i spowodowała, że nie został on opublikowany. Z dużą dozą zadowolenia przyjęło go natomiast litewskie mieszczaństwo i chłopstwo. Magnaci podeszli ostrożnie, słusznie obawiając się wystąpień społecznych w celu uzyskania większego zakresu wolności i ograniczenia feudalnych powinności. W tej sytuacji niektórzy litewscy magnaci i część zamożnej szlachty zwrócili się o pomoc do Rosji. Wykorzystała to Katarzyna II, zawiązała konfederację targowicką i w imię przywrócenia starego porządku do kraju wkroczyły wojska rosyjskie²⁶.

O ile o zawarciu unii krewieńskiej zdecydowali władcy, o tyle pozostałe akty spójności wynikały między innymi z przekształcenia się monarchii stanowo-narodowej w monarchię obywatelską. Unia krewieńska została zawarta po zjednoczeniu dzielnicowym Polski i powstaniu państwa narodowego. Dopiero po ugruntowaniu się renesansowych idei w Koronie zaczął tworzyć się naród obywatelski. Fascynacja elit intelektualnych antykiem i historią republiki rzymskiej, która odpowiadała politycznym aspiracjom szlachty oraz przejściu przez polską myśl polityczną wartości eksponowanych przez doktrynę arystotelesowsko-cycerońską, stała się jedną z podstawowych zasad stanowiących ideową spójnię polsko-litewską.

²⁵ J. Ochmański, *op. cit.*, s. 178–179; J. Powierski, *Ośrodki i koordynacja badań historycznych w zakresie problematyki bałto-słowiańskiej*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976, s. 332–361; *idem*, *Problematyka badań dziejów Litwy feudalnej we współczesnej historiografii litewskiej (1945–1959)*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 4, s. 1165–1180.

²⁶ H. Olszewski, *Rzeczpospolita. Przyczynek do dziejów ideologii polityczno-prawnej w dawnej Polsce*, [w:] *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2, red. H. Olszewski, Poznań 2002, s. 249–256; D. Pietrzyk-Reeves, *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, s. 230–240; Ł. Opaliński, *op. cit.*, s. 52–55.

Sam termin „Rzeczpospolita”, będący przekładem na język polski łacińskiego określenia „res publica”, wskazywał między innymi na wspólnotowy charakter państwa w sensie wewnętrznym i zewnętrznym wobec społeczeństw słowiańskich. Takie stanowiska były widoczne w twórczości Wawrzyńca Goślickiego, Stanisława Orzechowskiego, Łukasza Górnickiego czy Piotra Skargi. Jednak najszerze rozważania kwestii tej poświęcił Andrzej Frycz Modrzewski²⁷. W swoim podstawowym dziele, podobnie jak Andrzej Wolan, opowiadał się za monarchistyczną „republiką” i integracją europejską na zasadach partnerstwa. Obaj byli więc przeciwnikami koncepcji integracji głoszonej przez św. Augustyna i jego idei globalistycznej w postaci *civitas christiana*²⁸. Karierę doktrynalną w XVI i XVII wieku robiła koncepcja umowy społecznej jako podstawowej zasady prowadzącej do powstania państwa. Hołdował jej Łukasz Opaliński, który nie negował tego, że umowa społeczna może mieć charakter zewnętrzny i obejmować różne społeczności europejskie²⁹. Najwięksi polscy pisarze polityczni byli zwolennikami federacji polsko-litewskiej, a ich koncepcje ustrojowe nie wykluczały możliwości integracyjnych w Europie Środkowowschodniej. Twórczość publicystyczno-polityczna sprzyjała więc uniom polsko-litewskim.

Przedstawione rozważania mają charakter politologiczny, ściślej rzecz ujmując, mieszczą się w zakresie myśli politycznej lub inaczej filozofii politycznej, która jest w zasadzie synonimem historii myśli politycznej. Dlatego tego typu analiza nie odpowiada na pytanie: „jak?”. Stara się tylko dać odpowiedź na pytania w rodzaju: „po co?”, „dlaczego?”. Polskie ujęcie problemu, w tym przypadku idei integracji polsko-litewskiej, rodzi konieczność podejścia do tego zagadnienia w sposób całościowy. Fakty są tylko „siatką”, którą nakłada się na szeroko zinterpretowane zjawiska społeczno-polityczne i kulturowe, mające miejsce w Koronie i w Wielkim Księstwie, w kontekście procesów i zjawisk występujących w Europie.

Pod koniec XV wieku nastąpił kryzys natury ideowo-politycznej. Oczywiście oddziaływał on na koniunkturę gospodarczą kontynentu. Nastąpił kryzys władzy związany z przejściem od ustroju stanowego do monarchii absolutnej. Polska i Litwa, jako zintegrowane kraje, były tutaj wyjątkiem. W tym przypadku mamy do czynienia z demokracją szlachecką z punktu widzenia jednostki. Drugi obszar kryzysu dotyczył religii, mającej determinujący wpływ na wszelkie przejawy życia społecznego i indywidualnego. Nastąpił upadek religijnego i politycznego monopolu katolicyzmu³⁰. Rozwój stanowej demokracji i gospodarki były ważnymi determinantami integracyjnymi. W Polsce spierano się, komu przypisać najistotniejszą rolę w państwie — królowi czy Senatowi lub

²⁷ A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore*, Piotrków Trybunalski 2003, s. 28–30, 60–61, 70–71.

²⁸ A. Wolan, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, Warszawa 2010, s. 60, 70–71, 80; Z. Ogonowski, *op. cit.*, s. 98–104, 107–108.

²⁹ M. Król, *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998, s. 6.

³⁰ Zob. J. Juchnowski, *Istota państwa...*, s. 89; J. Ekes, *op. cit.*, s. 64–65; A. Sucheni-Grotowska, *Polskie tradycje demokratyczne epoki odrodzenia*, [w:] *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, red. A. Sucheni-Grotowska, Warszawa 2009; H. Olszewski, *Doktryna złotej wolności i spory o jej spuściznę*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 2; J. Litwin, *Dylematy postępu i regresu*, Warszawa 1973.

całemu stanowi szlacheckiemu ze swymi prawami i wolnościami, czyli zwolennikom ładu mieszanego³¹.

Pod koniec XIV wieku Litwa stanęła przed koniecznością wyboru ułożenia przyjaznych stosunków z sąsiadem wschodnim lub zachodnim, ponieważ interesy Polski i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego wykluczały możliwość dobrych relacji Litwy z Krakowem i Moskwą jednocześnie. Litwa pod koniec XIV wieku stawiała się państwem silnym, dorównującym potędze Księstwu Moskiewskiemu. Jednak Korona dominowała politycznie, gospodarczo i militarnie nad Wilnem i Moskwą. Rozwiązania ustrojowe i działania polityczne Polski bardziej odpowiadały Litwie ze względu na stosowanie liberalnej metody na rzecz utworzenia wysokiej pozycji w Europie Środkowowschodniej³². Litwie chodziło głównie o umocnienie własnej pozycji na Rusi i zabezpieczenie się przed konkurencyjnością Moskwy oraz o pokonanie Zakonu Krzyżackiego. Tak więc interesy polityczno-terytorialne Litwy pokrywały się z polskimi dążeniami w polityce zagranicznej. Nie bez znaczenia dla Władysława Jagiełły i bojarów litewskich był fakt, że Corona Regni Poloniae znajdzie się na głowie władcy Litwy. Nawet pogodzili się z oznakami inkorporacji Litwy do Polski w okresie panowania Jagiełły. Zasadniczo jednak państwowość litewska trwała nadal i Litwini nie czuli się poddanymi Korony. Słowo użyte w dokumencie określające warunki unii — *applicare* (złączyć, wcielić) — było martwym zapisem, jego treść określało życie i praktyka obu państw. Sam Jagiełło przez pewien czas, do śmierci królowej Polski Jadwigi Andegaweńskiej, czuł się bardziej Wielkim Księciem, ponieważ był mężem władcy Polski. Niektórzy historycy, a bardziej politolodzy, stoją na stanowisku, że w tej dobie Rzeczpospolita miała dwóch królów. Wpływ na istotę państwa miały także tak zwane imponderabilia, jak mentalność polityczna związana z zaściankowością Litwy oraz wpływy systemu aksjologicznego oparte na tożsamości rusko-prawosławnej.

Koncepcjami państwa i czynnikami państwowotwórczymi najbardziej interesował się A. Wawrzyniec Goślicki oraz elity polityczne Rzeczypospolitej. Ten pierwszy opowiadał się za wspólnotą państwową różnych grup etnicznych, ale połączonych zbliżonymi wartościami i interesami. Dlatego propagował mieszany model ustrojowy, który integrowałby nie tylko różne społeczności państwowe, lecz także trzy stany: królewski, senatorski i ludowy³³. Ten wybitny pisarz polityczny wyraźnie nawiązywał do platońskiej koncepcji państwa i był zwolennikiem federacji państw Europy Środkowowschodniej, pod egidą Polski. Jego poglądy oraz Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Wolana były lepiej przyjmowane przez bojarów litewskich niż koncepcje państwowości głoszone przez Piotra Skargę, Krzysztofa Warszawickiego czy Łukasza Górnickiego, którzy opowiadali się za wzmocnieniem władzy królewskiej kosztem Sejmu, Senatu i ogółu szlachty³⁴. Średniozamożni feudałowie litewscy byli pogodzeni z silną władzą książęcą, ale zazdrośnym okiem spoglądali

³¹ J. Ekes, *Trójpodział i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, s. 5–8; J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 67–72.

³² Ma być: J. Ochmański, *Historia Litwy*, s. 72.

³³ W. Goślicki, *O senatorze doskonałym księgi dwie*, Kraków 2000, s. 234–235, 250, 260.

³⁴ A. Wolan, *op. cit.*, s. 60, 141–148; P. Skarga, *Kazania sejmowe*, Wrocław-Kraków 1995, s. 60; S. Orzechowski, *Quincunx. Wybór pism*, Wrocław 1972, s. 117, 130–136, 140, 150–151; K. Warszawicki, *Paradoksy*,

na prawa i wolności polskiej szlachty. Byli jednak przeciwni, jak większość polskich feudałów, włączeniu ogółu ludności Rzeczypospolitej do społeczności obywatelskiej³⁵. Stany uprzywilejowane Polski i Litwy stały na stanowisku, że wspólnota interesów i celów łączy wyłącznie narody polityczne. Tylko one mogą stworzyć federacyjne państwo polsko-litewskie w postaci Rzeczypospolitej szlacheckiej. Jeżeli dodać do tego stanowiska uwagę, że od połowy XVI wieku szlachta polska i litewska opowiadała się za wyższością prawa nad wolą monarchy oraz starymi zwyczajami politycznymi, wówczas można zauważyć wyraźne dążenie obu stron do integracji. Ani strona polska, ani litewska nie działały w sposób siłowy wobec zawarcia unii, która miała doprowadzić do uczynienia z federacji europejskiej potęgę, a jednocześnie stanowić wzór dla zjednoczenia całej Europy Środkowej i Wschodniej.

Jedną z podstawowych wartości federacji polsko-litewskiej była wolność od dominacji, przymusu i arbitralnej woli. Wolność korespondowała także ze sprawiedliwym prawem i równością ówczesnego społeczeństwa obywatelskiego. Ponadto wiązała się z suwerennością Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gwarantowaną przez zjednoczenie Korony i Litwy³⁶. Idee te zostały wyrażone w konstytucji „Nihil Novi”. Od przełomu XV i XVI wieku eksponowano przede wszystkim wolność w znaczeniu pozytywnym, to znaczy, że społeczeństwo obywatelskie było zobowiązane do angażowania się i współuczestnictwa w życiu publicznym państwa i Europy³⁷. Ta zasada, mocno przyswojona przez kręgi szlacheckie, miała istotny wpływ na rozwój integracji między Krakowem a Wilnem, ponieważ była pod opieką państwa i prawa. Wolność w ujęciu myśli politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów to wartość ujmowana na sposób ateński jako możliwość udziału w sprawowaniu władzy w zakresie zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Czy jednak szlachta miała świadomość, że prawdziwa wolność wiąże się z obowiązkami wobec państwa? Większość stanu szlacheckiego była tego świadoma. Dowodzą tego losy Rzeczypospolitej do drugiej połowy XVII wieku. Federacyjne państwo polsko-litewskie od XV do drugiej połowy XVII wieku było europejskim mocarstwem, a więc w okresie rozkwitu idei renesansowych w Europie Środkowej. Ponad dwustupięćdziesięcioletnia wspólnota polsko-litewska wykształciła wśród obywateli Korony i Litwy zasadę, że ważniejsze jest dobro Rzeczypospolitej od interesu partykularnego jednostki czy grupy społecznej. Jednak taki stan ducha politycznego mocniej był ugruntowany wśród polskich stanów uprzywilejowanych niż litewskich. Polityczna świadomość litewskich bojarów zmieniała się powoli, była obciążona i przesycona rosyjskością i prawosławiem, które było całkowicie podporządkowane władzy monarszej. Idea uniwersalizmu, słabo rozwinięta w prawosławiu, osłabiała jego autorytet. Nawet rozwój nauki i literatury w Wielkim Księstwie w XVII wieku niewiele zmienił. Jedynie zamożni bojarzy starali się dostosować do politycznych standardów Zachodu.

[w:] *Filozoficzna myśl społeczna XVI w.*, red. L. Szczucki, Warszawa 1978, s. 115–120, 125, 130, 140; Ł. Górnicki, *Rozmowa Polaka z Włochem o wolnościach i prawach polskich*, „Pisma” 2, Warszawa 1961, s. 210–213.

³⁵ S. Orzechowski, *Mowa na pogrzebie Zygmunta I.*, [w:] *idem*, *Wybór pism*, oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972, s. 85.

³⁶ A. Wolan, *op. cit.*, s. 118; D. Pietrzyk-Reeves, *op. cit.*, s. 350.

³⁷ A. Walicki, *Trzy patriotyzmy*, [w:] *idem*, *Polskie zmagania z wolnością. Widziane z boku*, Kraków 2000, s. 149–155; Z. Ogonowski, *op. cit.*, s. 60–65.

W dobie rozkwitu renesansu zaczyna się wykształcać patriotyzm państwowy i etniczny. Obywatele traktowali Rzeczpospolitą jako ojczyznę ideologiczną, natomiast ziemie Korony i Litwy były ojczyzną ideowo-psychologiczną. Z idei wolności wynikał obowiązek edukacji i wychowania politycznego opartego na etyce chrześcijańskiej. W związku z tym wolność wyboru zrosnięta była z demokracją szlachecką. Ta kwestia stanowiła jednak bolączkę stanu obywatelskiego, ujemnie odbijając się na procesach integracyjnych pod koniec XVII i w XVIII wieku.

Od XVII wieku niedostatki ładu Rzeczypospolitej stawały się coraz bardziej widoczne. Wpłynęły na to wojny prowadzone przez państwo polsko-litewskie, przede wszystkim z Rosją i Szwecją, oraz, co bardziej interesujące, wpływ postrzegania polityki przez pryzmat europejskiego Wschodu. Wschodniemu stylowi życia politycznego i takiej postawie wobec państwa ulegały głównie spolszczona magnateria litewska i uboga szlachta.

Zjawiska te doprowadziły do zatracenia poczucia odpowiedzialności za państwa i wzmoczenie autorytaryzmu wśród możnowładców. Oligarchowie ci, zauroczeni orientalnym (rosyjskim) sposobem sprawowania władzy i zachodnim absolutyzmem, uważali swoje majątki za autonomiczne księstwa. Państwo pozostawiano królowi, niektórym światłym magnatom i elitom intelektualnym. Pisali o tym między innymi Warszawski, Wolan, Skarga, Opaliński czy Szymon Starowolski³⁸.

Wstępna analiza prowadzi do wniosku, że po zawarciu unii lubelskiej nastąpiła, głównie w XVII wieku, swoista synteza idei zachodnich i wschodnich w zakresie odpowiedzialności za państwo wśród dużej części narodu obywatelskiego. Zmiany te w ujęciu politologiczno-socjologicznym wynikały z postępującej wschodniej orientacji polsko-litewskiej polityki oraz, co wymaga szerokiego dyskursu, tak zwanego zlitwinizowania obywateli. Zatem nie tylko wpływy cywilizacyjne Korony odcisnęły swoje piętno na życiu społecznym Litwinów, lecz wschodnia orientacja wizji funkcjonowania państwa także znalazła swoje odbicie wśród sporej części polskiej szlachty. W konsekwencji doprowadziło to do osłabienia państwa, a następnie upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pogłębianych badań wymaga również wpływ Cerkwi prawosławnej na osłabienie struktur polityczno-administracyjnych federacyjnej Rzeczypospolitej. Przykładem była polityka podporządkowanego Moskwie metropolity Focjusza.

W wyniku szerokich reform podjętych przez Zygmunta Augusta Litwa zaczęła stawać się nowoczesnym państwem, dla litewskiego bojarstwa rozpoczął się „złoty wiek” demokratyzacji szlacheckiej, której nadużywano, doprowadzając do opłakanych następstw. Te rozwiązania polityczne potrafili wykorzystać spolszczeni magnaci litewscy, na przykład Radziwiłłowie i Sapiehowie. Rak anarchii, będący osobliwą syntezą samowoli potężnych panów litewskich z polską „złotą wolnością”, zawrócił Rzeczpospolitą z drogi postępu i doprowadził ją do upadku. Jeżeli uwzględnimy strukturę gospodarczą Litwy, w której główną pozycją eksportową wynoszącą 96% były produkty rolne i leśne, a import towarów rzemieślniczo-przemysłowych stanowił 95%, wówczas obraz skutków integracji od drugiej połowy XVII wieku staje się pełny. Trudną sytuację gospodarczą Polaków i Li-

³⁸ A. Wolan, *op. cit.*, s. 120–121, 140–145; P. Skarga, *op. cit.*, s. 61–66; Z. Ogonowski, *op. cit.*, s. 120–123; K. Warszawski, *op. cit.*, s. 125–140.

twinów pogorszyły dodatkowo wojny, jakie w XVII wieku Rzeczpospolita toczyła z Rosją, Szwecją i Turcją, oraz krwawe powstanie Bohdana Chmielnickiego na Ukrainie³⁹. Wielu myślicieli i polityków, jak Krzysztof Opaliński, Stanisław Zaremba czy Andrzej M. Fredro, było zwolennikami angażowania się państwa w gospodarkę na wzór Prus.

Merkantylistyczna polityka Stefana Batorego, ukierunkowana na unowocześnienie gospodarcze miast Rzeczypospolitej, spaliła na panewce. Mieszczaństwo było za słabe do zgromadzenia odpowiedniej sumy pieniędzy oraz zorganizowania się dla obrony swych interesów na forum publicznym. Szlachta, przede wszystkim polska, rozumiała potrzebę rozwoju miast i manufakturyzacji rzemiosła, jednak silniejszy był nacisk polityczny litewskich magnatów na zachowawczą postawę ziemiaństwa. Propagowano poglądy, zgodnie z którymi interesy polityczne i ekonomiczne szlachty miałyby być zagrożone przez rosnącą siłę mieszczan. Ze względów społeczno-politycznych wręcz niebezpieczna była sytuacja, w której litewscy oligarchowie dysponowali bajońskimi sumami, a jednocześnie po zawarciu związków integracyjnych nastąpił wzrost liczebny stanu szlacheckiego. O ile w Europie Zachodniej feudałowie liczyli sobie 2–3% społeczeństwa, o tyle w Rzeczypospolitej Obojga Narodów szlachta stanowiła 10% mieszkańców. Nie było więc siły, która potrafiłaby okiełznać społeczność szlachecko-magnacką i zmusić ją do przestrzegania prawa i istoty ówczesnej demokracji. Przede wszystkim litewska szlachta i magnaci nie „dorośli politycznie” do przeprowadzenia głębokich reform, zmiany mentalności politycznej i obrony idei demokracji, mimo postępu w tym zakresie w Wielkim Księstwie Litewskim. W tych warunkach nie pomógł również fakt, że wśród Jagiellonów było więcej wybitnych władców niż u Piastów. Jednak największe polityczne błędy popełnili dwaj władcy jagiellońscy: Władysław Jagiełło, który nie uporał się z Zakonem Krzyżackim po Grunwaldzie, oraz Zygmunt I Stary, zgadzając się na hołd pruski i nie wykorzystując szansy doprowadzenia do powrotu Śląska do Polski. Zygmunt I powinien słuchać rad wybitnego polityka — Bony Sforzy — i dogadać się z Habsburgami właśnie w sprawie Śląska.

W ciągu swych dziejów Rzeczpospolita Obojga Narodów zdążyła być zarówno europejskim mocarstwem, jak i mało znaczącym państwem na kontynencie. Potęga i słabość federacji polsko-litewskiej była pochodną nie tylko ewolucji ustrojowej i zmian społeczno-ekonomicznych, lecz także położenia geograficznego. Integracja Korony i Wielkiego Księstwa z jednej strony uczyniła Rzeczpospolitą mocarstwem, z drugiej zaś osłabiła państwo politycznie i gospodarczo, mimo że nie przechodziła w swych dziejach tragiczniejszych doświadczeń (w porównaniu z innymi wielkimi narodami europejskimi). Ustrzegliśmy się wojen religijnych, gwałtownych frond, jakie miały miejsce we Francji czy Anglii. Rokosze w Rzeczypospolitej nie były tak wyniszczające w porównaniu z wojnami domowymi mocarstw zachodnich⁴⁰. O losie federacji polsko-litewskiej przesądziła suma problemów wewnętrznych i zewnętrznych. Do połowy XVII wieku dyplomacja Rzeczypospolitej wzorowo wypełniała powierzone jej zadania, neutralizując punkty zapalne lub wykorzystując sytuację międzynarodową do konsolidacji wewnętrznej pań-

³⁹ Z. Wójcik, *op. cit.*, s. 447–490.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 296–322, 351–381, 405–446.

stwa⁴¹. Jednak Unie z Litwą doprowadziły Polskę do kresowości, przez Rzeczpospolitą przebiegała kulturowa granica świata łacińskiego i prawosławnego. Kresy ukraińskie stanowiły nawet granice chrześcijaństwa, poza nią rozciągał się islam w wymiarze religijnym i politycznym. Z polsko-litewską polityką zagraniczną wiąże się wątek wyznaniowy. Chodziło o protestantyzm, a ściślej kalwinizm, który zaznaczył swoją obecność polityczną w potopie szwedzkim. Kilkudziesięcioletni konflikt polsko-szwedzki sprawił, że Rzeczypospolitej zabrakło sił na rozwiązanie problemu kozackiego i odparcie agresywnych poczynań Moskwy⁴².

Rzeczpospolita nie była państwem imperialnym. Zintegrowane Polska i Litwa nie dążyły do narzucenia przemocą swojego panowania i brutalnego wyzysku, czym korzystnie odróżniały się od ówczesnych potęg europejskich⁴³. Rzeczpospolita starała się być lojalnym partnerem wśród mocarstw kontynentu. Rządy jagiellońskie sprzyjały tworzeniu się społeczeństwa bardziej świadomego i bardziej narodowego, dającego przykład Europie Środkowej i Południowej w tworzeniu zrównoważonego ustroju oraz wyważonej, budzącej szacunek polityki międzynarodowej. Charakterystyczne dla polityki Jagiellonów było prawo miejskie w Czechach czy rozwój instytucji przedstawicielskich na Węgrzech i w Chorwacji w XVII wieku⁴⁴. Świadczyło to o postępowej, mocarstwowej polityce dynastii Jagiellońskiej.

Za mocarstwową polityką monarchistyczno-republikańskiej Rzeczypospolitej opowiadał się Stanisław Leszczyński. Zrównoważona władza przy mieszanym ustroju, polegającym na obywatelskiej odpowiedzialności, miała stanowić i uzasadniać istotną rolę Rzeczypospolitej w stworzeniu związku państw europejskich pod egidą Francji. Taki integracyjny związek w ocenie Leszczyńskiego i Staszica mógłby stanowić podporę dla uczynienia z Polski mocarstwa w Europie Środkowej i zabezpieczyć kontynent przed wojnami⁴⁵.

Na podstawie zaistniałych zjawisk społeczno-politycznych, funkcjonowania instytucji władzy, założeń ustrojowych i kultury politycznej można sądzić, że w ciągu trzech wieków Rzeczpospolita była mocarstwem demokratyczno-humanitarnym. Jego hegemonia miała wymiar renesansowo-oświeceniowo-romantyczny⁴⁶. Do XVII wieku swoisty kult republikańskiego Rzymu wzmacniał demokratyczne postawy średniej szlachty, a nawet bojarów, przy czym, jak wspomniano, tempo rozwoju idei postępowych i prospołecznych było na Litwie wyraźnie wolniejsze, lecz stopniowo postępowało. Był to atut dla wielkości Rzeczypospolitej Obojga Narodów, podobnie jak zasięg terytorialny i przyrost

⁴¹ J.K. Dzięgielewski, Rozdział II pracy doktorskiej, s. 74–75 (komputeropis, 2013).

⁴² Zob. szerzej H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Warszawa 1999.

⁴³ J. Ekes, *Złota demokracja...*, s. 119.

⁴⁴ *Filozofia i myśl społeczna XVII-wieczna*, cz. 1, Warszawa 1979, s. 149; J. Ostroróg, *Mowa wobec papieża Pawła II*, [w:] B. Nadolski, *Wybór mów staropolskich*, Wrocław-Kraków 1961, s. 34–36.

⁴⁵ J. Juchnowski, *Pokój i bezpieczeństwo Europy i Polski w koncepcji integracyjnej Stanisława Leszczyńskiego*, [w:] *Europa, idee, koncepcje, rzeczywistość*, oprac. J. Juchnowski, P. Turczyński, R. Wiszniowski, Kraków 2016, s. 75–88; S. Staszic, *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 2, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1954, s. 2–6.

⁴⁶ A. Wierzbicki, *Wschód–Zachód w koncepcjach dziejów polskich. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzecznej*, Warszawa 1984, s. 33–72.

liczby ludności, które w tamtym okresie decydowały o możliwościach ekonomiczno-militarnych państwa. Po integracji siłą napędową stał się przede wszystkim naród polityczny, wzmocniony ideałami chrześcijańskimi i renesansowymi. Atutem prowadzącym do mocarstwowości państwa polsko-litewskiego był także ustroj oparty na równowadze i podziale władzy oraz określający obowiązki i prawa obywateli. Dlatego pochodzenie etniczne oraz wyznanie miały dla stanu obywatelskiego drugorzędny charakter. Liczyły się zasługi dla państwa i społeczeństwa. Jednym z najważniejszych czynników, o których już wspomniano, była idea wolności, królująca w życiu społecznym Rzeczypospolitej.

Czy zatem przyjęcie wzorców zachodnich odnośnie do rozwiązań ustrojowych i życia politycznego zabezpieczyłoby mocarstwo przed jego degradacją, a następnie upadkiem? Bezpośrednia adaptacja zachodnich rozwiązań ustrojowych pogłębiłaby regres społeczno-polityczny i spowodowała dalszy zanik poczucia obywatelstwa, który wyraźnie wystąpił w XVII wieku. Szczególnie narzucenie absolutyzmu pozbawiłoby federacyjne państwo resztek autorytetu w oczach obywateli i poddanych. Co zatem należało zrobić, w sensie społeczno-politycznym, gospodarczym, kulturalnym, by uratować znaczenie Rzeczypospolitej w Europie i nie dopuścić do upadku jednego z największych państw Europy Środkowej i Południowej? Na podstawie analizy procesów cywilizacyjnych zaistniałych w Europie Środkowej i Wschodniej unie Polski z Litwą, o czym sygnalizowano wcześniej, doprowadziły Rzeczpospolitą do statusu mocarstwa. Paradoksalnie przyczyniły się one do jej upadku. Przede wszystkim Korona powinna, integrując się z Wielkim Księstwem, przyjąć drogę bardziej ewolucyjną pod względem ustrojowym i politycznym, ograniczając transmisję zasad życia społecznego, politycznego, kulturowego i religijnego, charakterystycznego dla Korony. Jednocześnie należało wzmocnić niezależność litewskich bojarów od możnowładztwa oraz pobudzić propaństwowe myślenie o życiu społecznym. Należało również wycofać się ze zbyt aktywnej polityki wobec Rosji i prowadzenia z nią wyczerpujących wojen, a więcej uwagi poświęcić związkom gospodarczym z Europą Zachodnią w zakresie manufakturowo-rzemieślniczym. Problemy wschodnie, do których Polska została wciągnięta przez Litwę, można było rozwiązać przez nadanie ukraińskim ziemianom szerokiej autonomii. Jesteśmy przeciwni temu, co propagują niektórzy badacze, że optymalnym rozwiązaniem polityczno-ustrojowym byłoby przeistoczenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w Rzeczpospolitą Trojga Narodów. Wojowniczy charakter Kozaków, brak idei państwowej i instytucjonalnej świadomości politycznej oraz silnie rozwinięty instynkt do samowoli, wręcz na pograniczu anarchii, a także sojusz między prawosławiem a Kozaczną nakazywał odcięcie się od odpowiedzialności za działalność atamanów kozacko-ukraińskich. Ukraina jeszcze bardziej niż Litwa zainteresowałaby Koronę polityką wschodnią, która nie tylko odbiła się negatywnie pod względem militarnym, ale co gorsza, pod względem gospodarczym i mentalnościowym, związanym z ideą odpowiedzialności jednostki za ogół. Społeczeństwa litewskie i ukraińskie należało traktować jako „młodszych braci”. Jednak powinien im być oddany większy szacunek i większe zrozumienie dla ich ideałów oraz wzorców życia społecznego. Dobrym rozwiązaniem polityczno-prawnym byłoby ograniczenie majątków magnaterii poprzez wprowadzenie progresywnego podatku, stwo-

zenie kompetentnej i wyspecjalizowanej administracji oraz sprawnego i niezależnego sądownictwa. Przy takiej rozległości terytorialnej państwa i zróżnicowaniu kulturowym oraz religijnym należało rozbudować władzę samorządową, niezależną od wschodniej magnaterii. W XVIII wieku była już tego typu wola narodu politycznego, istniały już opracowania dotyczące wzmocnienia Rzeczypospolitej, ale zabrakło czasu. Przejawem tej woli stała się między innymi Konstytucja 3 Maja. Jednocześnie była ona testamentem ideowo-politycznym dla narodów idących w niewolę. Można by polemizować, że jej celem było uzdrowienie Rzeczypospolitej. Twórcy Konstytucji byli politycznymi realistami i zdawali sobie sprawę, że agresywni sąsiedzi federacji polsko-litewskiej nie dopuszczą do wzmocnienia państwowości Rzeczypospolitej. Dyskusyjna jest kwestia, czy Konstytucja 3 Maja miałaby długi żywot, ponieważ likwidowała odrębność Litwy. Dobrowolnej polonizacji ulegli głównie majątni bojarzy i zamożne mieszczaństwo wielkich miast. Natomiast większość społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego pozostała wierna ideałom i wartościom ogólnoruskim oraz prawosławnej Cerkwi. Uzasadniają to procesy społeczno-polityczne i kulturowe zachodzące na Litwie w XIX wieku.

Mocarstwo jagiellońskie wciśnięte między trzy imperia: niemieckie, rosyjskie i tureckie stanowiło wyzwanie rzucone hegemonom przez Europę Środkową. Rzeczpospolita Obojga Narodów prowokowała potężnych sąsiadów, nie tylko demokratycznym ustrojem stanowym, lecz także układem politycznych granic, opartych na Bałtyku, Adriatyku, Morzu Czarnym, oraz mających jednocześnie charakter ekonomiczny. Zjednoczeniu Europy Środkowej pod egidą Jagiellonów towarzyszyło rozbitcie Europy Zachodniej, która obawiała się, że federacja polsko-litewska w dalszej perspektywie może rozpocząć podboje obszarów państw niemieckich. Potęgą Jagiellonów nie była również zainteresowana Stolica Apostolska, politycznie i kulturowo związana z Europą na zachód od Łaby. W konsekwencji w latach dziewięćdziesiątych XV wieku nie doszło do stworzenia koalicji antytureckiej pod przywództwem Rzeczypospolitej.

Wielkim dziełem Jagiellonów była więc inspiracja społeczno-polityczna na rzecz idei integracyjnej w Europie oraz mająca z nią związek idea stanowego społeczeństwa obywatelskiego. Polityka wewnętrzna i międzynarodowa sprzyjała uspołecznieniu władzy politycznej oraz unarodowieniu świadomości społecznej.

Bibliografia

- Baszkiewicz J., *Myśl polityczna wieków średnich*, Poznań 1988.
- Bednarczyk B., *Brytyjskie idee imperialne lat 80. i 90. XIX wieku*, [w:] *Myśl polityczna. Od historii do współczesności*, red. B. Stoczewska, M. Jaskólski, Kraków 2000.
- Bernacki W., *Myśl polityczna I Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.
- Bertsch G., Clark R., Wood D., *Comparing Political Systems, Power and Policy Third World*, New York 1992.
- Blythe J.M., *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, Princeton 1992.
- Duda J., Orłowski R., *Gospodarka polska w dziejowym rozwoju Europy (do 1939 r.)*, Lublin 1999.
- Ekes J., *Trójpodział i zgoda wszystkich. Naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001.
- Ekes J., *Złota demokracja*, Kraków 2010.

- Gierowski J.A., *Historia Polski 1505–1864*, Warszawa 1978.
- Goślicki W., *O senatorze doskonałym księgi dwie*, Kraków 2000.
- Górnicki Ł., *Rozmowa Polaka z Włochem o wolnościach i prawach polskich*, „Pisma” 2, Warszawa 1961.
- Grzybowski K., *Doktryny polityczne starożytnego Wschodu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 19, 1967, z 1.
- Held D., *Modele demokracji*, Kraków 1998.
- Hindess B., *Filozofowie władzy: od Hobbesa do Foucault*, Warszawa 1999.
- Juchnowski J., *Idea jagiellońska w polskiej myśli politycznej I poł. XIX w.*, [w:] *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi*, t. 1. *Podmioty i procesy demokratyczne*, red. J. Juchnowski, R. Wiszniowski, Toruń 2014.
- Juchnowski J., *Istota państwa w zachodnioeuropejskiej myśli politycznej. Od polis do państwa narodowego*, Warszawa 2013.
- Juchnowski J., *Pokój i bezpieczeństwo Europy i Polski w koncepcji integracyjnej Stanisława Leszczyńskiego*, [w:] *Europa, idee, koncepcje, rzeczywistość*, red. J. Juchnowski, P. Turczyński, R. Wiszniowski, Kraków 2016.
- Juchnowski J., Sielezin J.R., *Ancient and medieval nation state: political and historical deliberations*, [w:] *Challenges to Representative Democracy. A European Perspective*, red. R. Wiszniowski, Frankfurt am Main, 2015.
- Juchnowski J., Sielezin J.R., Maj E., *The Image of „White” and „Red” Russia in Polish Political Thought of the 19th and 20th Centuries. Analogies and Parallels*, Berlin 2018.
- Król M., *Historia myśli politycznej. Od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998.
- Litwin J., *Dylematy postępu i regresu*, Warszawa 1973.
- Macpherson C.B., *The Political Theory of Possessive Individualism. From Hobbes to Locke*, Oxford 1989.
- Marzęcki J., *Systemy religijno-filozoficzne Wschodu*, Warszawa 1999.
- McGreall J.P., *Wielcy myśliciele Wschodu*, Warszawa 1997.
- Modrzewski A.F., *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore*, Piotrków Trybunalski 2003.
- Nadolski B., *Wybór mów staropolskich*, Wrocław-Kraków 1961.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław 1990.
- Ochmański J., *Problematyka badań dziejów Litwy feudalnej we współczesnej historiografii litewskiej (1945–1959)*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 4.
- Ogonowski Z., *Filozofia polityczna w Polsce XVIII w. i tradycje demokracji europejskiej*, Warszawa 1999.
- Olszewski H., *Doktryna złotej wolności i spory o jej spuściznę*, „Państwo i Prawo” 2002, nr 2.
- Olszewski H., *Rzeczpospolita. Przyczynek do dziejów ideologii polityczno-prawnej w dawnej Polsce*, [w:] *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2, red. H. Olszewski, Poznań 2002.
- Olszewski H., *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, Poznań 2002.
- Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652*, Warszawa 1995.
- Opaliński E., *Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001.
- Orzechowski S., *Mowa na pogrzebie Zygmunta I*, [w:] *idem, Wybór pism*, oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972.
- Orzechowski S., *Quincunx. Wybór pism*, Wrocław 1972.
- Ostroróg J., *Mowa wobec papieża Pawła II*, [w:] B. Nadolski, *Wybór mów staropolskich*, Wrocław-Kraków 1961.
- Pietrzyk-Reeves D., *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012.
- Polska w epoce odrodzenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśniodorski, Warszawa 1969.
- Powierski J., *Ośrodki i koordynacja badań historycznych w zakresie problematyki bałto-słowiańskiej*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976.
- Ranowicz A., *Hellenizm*, Warszawa 1961.
- Rogaczewska K., *Model przywództwa politycznego w polskiej myśli politycznej XVI–XVIII w.*, [w:] *Studia z nauk społecznych i humanistycznych*, red. M. Mróz, E. Stadtmueller, Toruń 2010.
- Schmidt D., *Imperialism, the Story and Significances of a Political World 1840–1846*, Londyn 1964.
- Skarga P., *Kazania sejmowe*, Wrocław-Kraków 1995.

- Sobolewski M., *Niektóre problemy teorii i metodologii historii doktryn politycznych*, [w:] *Pisma nieznanne i rozproszone*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003.
- Staszic S., *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 2, oprac. B. Suchodolski, Warszawa 1954.
- Strauss L., *Prawo naturalne w świetle historii*, Warszawa 1969.
- Sucheni-Grotowska A., *Polskie tradycje demokratyczne epoki odrodzenia*, [w:] *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, red. A. Sucheni-Grotowska, Warszawa 2009.
- Szczuka S., *Zaćmienie Polski światu powszechnemu wykazane przez Szczerotę Prawdzickiego*, Kraków 1902.
- Szpak J., *Historia gospodarcza powszechna*, Warszawa 2007.
- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, Warszawa 1979.
- Tokarczyk R., *Polska myśl utopijna*, Lublin 1995.
- Voise W., *Frycza Modrzewskiego nauka o państwie i prawie*, Warszawa 1956.
- Walicki A., *Trzy patriotyzmy*, [w:] *idem, Polskie zmagania z wolnością. Widziane z boku*, Kraków 2000.
- Walker E.A., *The British Empire. Its Spirits and Structure*, Cambridge 1953.
- Warszewicki K., *Paradoksy*, [w:] *Filozoficzna myśl społeczna XVI w.*, red. L. Szczucki, Warszawa 1978.
- Weil J.H.H., *Chrześcijańska Europa. Konstytucyjny imperializm czy wielokulturowość?*, Poznań 2003.
- Wierzbicki A., *Wschód–Zachód w koncepcjach dziejów polskich. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzecznej*, Warszawa 1984.
- Wolan A., *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, Warszawa 2010.
- Wójcik Z., *Historia powszechna XVI–XVII w.*, Warszawa 1995.
- Zientara B., *Historia powszechna średniowiecza*, Warszawa 1968.
- Zientara B., *Świt narodów europejskich*, Warszawa 1985.

The Polish-Lithuanian Commonwealth as a European power: The system and social factors

Keywords: Polish-Lithuanian Federation, republican system, imperialism

Summary

Central and Eastern Europe is viewed by the West as a peripheral region which is the object of political bargaining among different powerful countries. However, the Poland of the Jagiellonian era deserves the name of a regional power. The Polish-Lithuanian Federation constituted the basis for the system which was republican and monarchical at the same time and which was unusual in Western Europe. From the 14th to the 16th century, the Polish-Lithuanian Commonwealth was working towards its strong position in the region. In relations with the Vatican, Poland maintained its extensive autonomy. It was the 17th century that brought the regress which resulted from the evolution of the political system in the direction of noblemen's oligarchy.